

К. УӘЛИЕВ

ҚАЗАҚСТАНДА БАЛА ҚҰҚЫҒЫ МЕН МҮДДЕСІН ЖАН-ЖАҚТЫ ҚОРҒАУ (ЮВЕНАЛЬДЫ ӘДІЛЕТ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ)

Соңғы кездері ювенальды әділет жүйесін құру кең қанат жайып келеді. Осы іс Біріккен Ұлттар Үйімінің Ассамблеясы 1985 жылы көмелетке толмағандарға қатысты Пекин ережелері деп атаптын Ең қысқа стандартты ережелерді қабылдағаннан соң кең құлаш сермединде. Стандарттарда көмелетке толмағандардың ісін жүргізуін ерекше ережелері 1966 жылдың 19 желтоқсанындағы Азаматтық және саяси құқықтардың 14 Пактінің негізгі процессуалдық кепілдіктермен қатар жүретіндігі көрсетілген. Бұл ережелер өндірісті жүргізетін және билік құзіреті бар адамдардың көсіби маман болуын талап етеді. Пекин ережелерінде қылмыстық іс өндірісі көмелетке толмағанның мүддесін көздеуі керек және де көмелетке толмағанның іске еркін қатысып, өз көзкарасын жеткізе алатында жағдай жасалуы қажеттігін талап етеді.

Бұл мәселені шешу үшін Ережелер көмелетке толмағандар үшін арнайы соттар құру қажеттігін көрсетеді. Сонымен катар Ережелерде көмелетке толмағандарға қатысты кез келген істі керексіз кідіртпей, тезірек қарастыруға кеңес береді.

Және де көмелетке толмағанның құпиялық сактау құқығы керегі жоқ ашықтық пен беделіне нұқсан келтірмеу үшін, көмелетке толмағанға зиян келтірмеу үшін істің барлық сатыларында ескерілгені жөн. Ережелерде кей жағдайларда сот талқылауы мен шешімінің кері өсерін қысқарту үшін істің сотқа жетпей шешілу мүмкіндіктері де қарастырылады [1].

Қазақстан Республикасы балалар өмірінің сапасын арттыру жолында халықаралық стандарттарға қол жеткізу саласында бар күшін салуда. Ұлттық заннама балалар құқығы шенберінде халықаралық құқықтық міндеттерге сай жасалуда. Бұл бағыттағы маңызды жұмыс деп 1994 жылғы БҰҰ-ның «Балалар құқығы жөніндегі Конвенциясын» Қазақстанның ратификациялауын айтуда болады. Конвенцияның жалпы принциптері мен нормалары Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қылмыстық іс жүргізу және Қылмыстық атқару кодексінде айқындалған.

Қазақстан Республикасында балалар мүддесі мен құқығын реттейтін бірқатар құқықтық нормативтік актілер енгізілген: «Білім алу тура-

лы», «Балалар құқығы туралы», «Неке және жанұя туралы», «Жасына байланысты, асыраушысын жоғалтқан жағдай бойынша және мүгедектерге әлеуметтік жәрдемақылар туралы», «Көмелетке толмағандар арасында занбұзушылықтың алдын алу және балалардың қараусыз қалмауының алдын алу туралы», «Жанұялы типтегі балалар мен жасөспірімдер үйлері туралы» және т.б.

2008 жылдың қарашасында Қазақстан Республикасының үкіметі мен халықаралық қоғам арасында “SOS KINDERDORF INTERNATIONAL” балалар ауылын құру туралы келісімге қосымшалар ендіру Протоколын ратификациялау қабылданды.

Қазақстан Республикасы Занының жобасына «Құқық бұзудың алдын алу» жергілікті орындауши органдардың құзіретті бөлігіне құқық бұзушылық танытатын, балалар үйінен немесе оқытын жерінен өз еркімен кетіп қалатын, атаанасынан айрылған, сабакты жүйелі түрде себепсіз босататын көмелетке толмағандарды анықтау мен оларды бакылау ұсынылған.

Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігімен бірлесіп «Балалар құқығын қорғау мәселесі бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заннамалы актілеріне өзгерістер мен қосымшалар енгізу» туралы Зан жобасы жасалды.

2007 жылдың 21 желтоқсанындағы Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 1245 қаулысы бойынша 2007–2011 жылдарға арналған «Қазақстан балалары» Бағдарламасы бекітілді.

Бағдарламада балалар өмірінің сапасын арттыру жолында, әлеуметтік жетімдіктің алдын алу мәселесі жөнінде, әке-шешесінің қамқорының қалған жетім балаларға арнап жанұяға барынша ұқсайтын жағдайлар жасау, оларды біліммен, медициналық және әлеуметтік қызметтермен қамтамасыз ету, қын өмірлік жағдайларда балалар құқығын қорғау, олардың дем алу мен бос уақытын дұрыс пайдалануға итермелуе үшін колданылатын шаралар қарастырылған.

2007 жылдан бері Қазақстан Республикасында Бағдарламаны жүзеге асыру жолында ювенальды әділет жүйесін дамыту бойынша 3 Жарлық шықты.

Қазақстан Республикасының ювенальды әділет жүйесі 2008 жылдың 19 тамызындағы Қазақстан Республикасы Президентінің № 646

жарлығының қолдауымен «Ювенальды әділет жүйесінің 2009–2011 жылдарға даму Концепциясы» қабылданғаннан кейін ары қарай дамыды.

2009 жылдың тамызында Астана қаласында “Занмен қайшылыққа түскен балалар мәселесі жөнінде” және «Қазақстанда ювенальды әділет жүйесін реформалау жөнінде» дөңгелек стол өткізді.

Дөңгелек стол отырысында Қазақстанда ювенальды әділет жүйесін құруына алдын ала баға берілді және «тәуекел» тобындағы балалармен жұмыс істеу мәселесі талқыланды.

2008 жылдың 18 караашасындағы Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 1067 қаулысымен «Ювенальды әділет жүйесінің 2009–2011 жылдарға даму Концепциясын жүзеге асыру жоспары» бекітілген.

Кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу, олардың еркіндігін, құқығы мен мұддесін қорғау әрқашанда қоғамның басты мәселелерінің бірі болмақ. Бірақ құқықтық мәдениет кәмелетке толмағандардың еркіндігі, құқығы мен мұддесі қорғалмайынша жоғары деңгейге көтеріле алмайды.

Бұл мәселелерді жас үрпактың даму бағыты мен занылыштарына жан-жақты және терең зерттеулер жүргізбей, олардың санасын қалыптастыратын, іс-әрекеті мен тәртібіне әсер ететін әлеуметтік жағдай мен процестерді шынайы түрде талқыламай жүзеге асыру мүмкін емес. Осы зерттеулерде кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық істерді зерттеу мәселесі ерекше орын алуы тиіс.

Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық өндіріске аса наzzar аударылады. Бұл жайында «ҚР 2010 жылға дейінгі құқықтық саясаты Концепциясының» бір бағытын дамыту мақсатындағы ювенальды әділет жүйесіне жағдай жасайтын тәжірибе кәмелетке толмағандардың ісіне арнайы сот қажет екеніне куә бола алады. Ал «...оны дамытудың негізгі арқауы соттар мен әділ қазыларды мамандандыру, оның ішінде ювенальдық соттарды дамыту..., ..ювенальдық соттар елімізде құрылатын ювенальдық әділет жүйесінің орталық буыны болуы тиіс», - делинген еліміздің 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған еліміздің Құқықтық саясат тұжырымдамасында /2/.

Кәмелетке толмағандарға қатысты алдын ала терең және анықтау органдарының арнайы болуы мәселесі де кезек күттірмейді. Бұл 2008 жылдың 1 сөүірінен 2009 жылдың 1 сөүіріне дейін «Алматы» ауданының ПБ, Астана қаласының ПД және Алматы қаласының Бостандық ауданының АПБ негіздерінде жүргізілген «Ювенальды по-

лиция» атты пилотты жобасымен нақтыланады. Жобаның мақсаты – біркелкі ювенальды әділет жүйесінің шенберінде керекті мемлекеттік органдар мен кәмелетке толмағандармен комплексті жұмыс жасайтын ұйымдар арасындағы қарым-қатынас негізінде іске асыру – құқық бұзудың алдын алушан бастап қылмысты зерттеу мен ашуға дейін.

Осы салада зерттеулер жүргізудің қажеттілігі кәмелетке толмағандар тарапынан жасалған қылмыстардың санының артуынан туындалады. ҚР Бас Прокуратурасының құқықтық статистика мен арнайы есеп Комитетінің ресми деректері бойынша кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстардың елімізде жасалған жалпы қылмыстар көлеміндегі үлестік салмағы: 2000 жылы – 7197 (жалпы қылмыстың 5,06%), 2002 жылы – 7159 (6,95 %), 2003 жылы – 7359 (6,58%) [3].

Кәмелетке толмағанның психологиялық және жас ерекшелігін ескере отырып, заң шығарушы орган бұл категориядағы істерді терең және талқылауға қолданылатын ерекше ережелер орнатты. Олар кәмелетке толмағандардың мұдделерін қорғайтын және істің барлық жағдайына жан-жақты, толық және объективті зерттеу жүргізуге қосымша процессыалды кепілдіктер болып табылады. Қазақстанның қылмыстық іс жүргізу занамасында бұл категориядағы істердегі бүтіндей нормалар жүйесі арналған және осы институтқа арнайы 52-ші тарау арналған «Кәмелетке толмағандар ісі бойынша қылмыстық іс жүргізу», ал 11-ші бөлімде «қылмыстық істердің бөлек категориялары бойынша жүргізілетін өндірістің ерекшеліктері» көрсетілген. Көрсетілген тараудың қағидалары мен қағидаттары заңының жалпы ережелерін толықтырады. Сонымен қатар салалық заңнама кәмелетке толмағандардың мұдделерін қорғайтын құқықтық тәсілдер мен формаларды камтамасыз етуін нақтылады.

Криминалды циклдің заңнамасы айтартықтай өзгеріске (трансформацияға) түсті. Оны ары қарай гуманизациялау мен либерализациялауға арналған қадамдар жасалды, баланы мемлекет тарапынан анықтықтан қорғайтын және оның құқығын азайтатын басқа да әлеуметтік қарым-қатынас субъектілерінен қорғайтын қосымша заңдық құрал-жабдықтар туды.

Қазіргі уақытта жасалған реформалардың нәтижелерін, олардың тиімділігінің дәрежесін анықтайтын, олардың халықаралық құқық қағидаларына, қоғамның талаптарына сай келуін жан-жақты және терең зерттеу мен жалпылауға қажеттілік бар. Сондықтан ұлттық заңнаманың қағидалары мен стандарттары халықаралық-

құқықтық құжаттармен бекітілгенге сай келуін дер кезінде зерттеген қажет болып табылады.

Осыған байланысты елімізде жүргізілген соттық-құқықтық реформа қылмыстық қудалау және сот органдарының іс-әрекетін жалғастыратын, қылмыстық процеске катысушылардың мүдделері мен құқықтарын қорғайтын қылмыстық өндірістің тиімдірек жүйесін құруға бағытталған. Себебі құқықтық мемлекет ең алдымен заң тындағыш азаматтарын, жалпы қоғамды, конституциялық құрылымды қылмыстан қорғауы керек, олардың жеке басын, деңсаулығын, өмірін, нағызын, басқа да қажеттілктерін қорғауды қамтамасыз етуі керек. Бұл қағидалар әртүрлі себеппен қылмыстық іске іліктірілген кәмелетке толмағандар үшін ерекше қолданылады, өйткені олардың жеке өміріне баса көктеп кіру, еркіндіктерін қыскарту, мемлекет тарапынан тыйым және мәжбүрлеу шараларын қолдану жеке бір адамның қалауынан емес, жалпына бірдей тәртіп. Осы категорияда катысушыларды қорғау адамның болашақ үрпакты сақтау калуда табиғи талпынысынан тудады. Балалар ең осал азаматтар категориясына жатады және олар үнемі өздерінің тольқы дамуы үшін арнайы заңды және әлеуметтік механизмді қажет етеді.

«Біз жеке адам мен оның бостандығын құрметтейтін, өз-өзіне қамқор бола алмайтын адамдарға қамқор болатын, кез келген еңбек бағанатын, ана мен баланы қорғайтын максимальды мүмкіндіктер қоғамын құруды аяқтауымыз керек... Құқық қорғау органдары тыныштық пен тәртіп орнататын қоғамда...» – деп көрсетті Қазақстан Президенті өзінің жылдағы халықта Жолдауында [4]. Сонымен қатар қылмыстық-процессуалдық заңнаманы жетілдірудің екі бағытын көрсетті: бір жағынан кәмелетке толмағандар ісінде қосымша кепілдіктер жасау, екінші жағынан, қылмыстық істі жүргізуіші органдар құқық қолдану осы құқықтарды жүзеге асыратын механизм жасау.

Дегенмен кәмелетке толмағандар қатысымен жасалған қылмыстық істерді тергеуде әлі де қателесу фактілері, жауапты адамдардың заңсыз әрекеттері, адамның жеке өміріне негізсіз кірісу, басқа да асыра сілтеулер орын алады. Осыған байланысты мемлекеттің құқық қорғау құрылымдарына кең құзірет беруге объективті қызығушылығы туып қана қоймай, өз азаматтарын шамадан тыс мәжбүрлеу шараларынан қорғау туындаиды [5,4].

Осыған байланысты И.И. Рогов қылмыстық сферада түскен адам құқығының жоғары деңгейде корғалуына, құқықкорғау іс-әрекетінің

тиімділігі мен қарқындылығын арттыруға кепілдік беретін процессыалдық заңда шешілуі тиіс негізгі мәселелерге жатқызады. Қазақстан ҚПК прогрессивтігі мен гумандығы қылмыстық процестің формасы ретінде себепсіз жауапкершілікке тартпауға процессыалдық кепілдіктер беру үшін оның ішінде репрессивті мақсаттар көздейтін құқықтық институттарды жауапқа тартумен анықталады. Қылмыспен құрсусудің маңыздылығы мен жауапқа тартылуудан құтыла алмау принципіне қол жеткізуге карастар, негізгі мақсат азаматты негізсіз жауапқа тарттыру мәселесін шешу болып табылады [6,18].

Балалар мүддесін мемлекеттік-құқықтық қорғау мемлекет іс-әрекетінің негізгі бағыты болып табылады [7,63]. Қазақстан бұл бағытта шынымен зор қадамдар жасауда.

ӘДЕБІЕТ

1. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») - <http://www.memo.ru/pravo/child/851129.html>

2. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасы// Егemen Қазақстан г. - 28 тамыз, 2009 жыл, №281-283(25680), 7-б.

3. Статистическая информация о состоянии преступности в РК и основных результатах борьбы с нею. – Астана, 2001–2003 гг.

4. Назарбаев Н. А. Послание Президента к народу Казахстана «Казахстан на пути ускорения экономической, социальной и политической модернизации» // Казахстанская правда. 2005. 19 февраля.

5. Жалыбин С.М. Обеспечение прав человека при уголовном преследовании // Правовая реформа в Казахстане. 2001. №1. С.4.

6. Рогов И.И. Перспективы развития уголовного судопроизводства в контексте Концепции правовой политики Республики Казахстан // Проблемы усиления гарантий прав участников уголовного процесса: Материалы международной научно-практической конференции. - Алматы, 2003. С. 18.

7. Абдықаримов Б.А., Кусаинова А.О., Ережепов Н.А., Оспанов С.С. Административно-правовые основы защиты прав ребенка в Республике Казахстан. Астана: Центр «Элит», 2008. С.63.

Резюме

Рассмотрены прилагаемые Казахстаном большие усилия в достижении международных стандартов по улучшению качества жизни детей.

Summary

Great efforts made by Kazakhstan in achieving international standards of improvement of children's quality of life are considered.